

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Cicero-interpretációk. II.

Quid vero historiae de nobis ad annos DC praedicarint? quas quidem ego multo magis vereor, quam eorum hominum, qui hodie vivunt, rumusculos. (Ad Att. 2, 5, 1.)

Plutarchos Cicero-életrajzának végén (49, 5) olvassuk, hogy Augustus egyszer váratlanul belépett valamelyik unokájának szobájába, mire a gyermek zavarában a könyvet, amelyet az előbb még kezében tartott, mindenáron el akarta rejteni ruhája alá. A császár elvette tőle — Cicero egyik munkája volt —, olvasott belőle egy jó részt, majd a várt roszszalás helyett ezekkel a szavakkal adta vissza unokájának: λόγιος ἀνήρ, ὠ παῖ, λόγιος καὶ φιλόπατρις.

A Cicero-életrajz legtöbb adata — köztudomás szerint¹ — Tiro feljegyzéseire és részben Augustus emlékirataira vezethető vissza. Megbízhatóságát éppen ezért nem is igen szokták vitatni. Mindenesetre ezt a kis történetet sem szükséges a Cicero halála után gyorsan burjánzó — kedvező vagy kedvezőtlen tendenciájú — legendák közé sorolnunk. Megvan a valószínűsége, megtörténhetett, és nem áll ellentétben a császárrá lett Octavianusnak a proskribált Cicérót illető egyéb szóbeli megnyilatkozásaival vagy cselekedeteivel.

Idáig vezetett az az út, amelyet a latin ékesszólás mestere és a római császárság forma szerinti megvalósítója együtt járt meg a gyermek „Octavius“-nak Caesar örökére tett igénybejelentésétől a második triumviratus véres bemutatkozásáig az életben, azután pedig a kortársak vagy a későbbiek fantáziájában, amelynek formálását egyben-másban a közelebbálló érdekeltek is elősegítették.

A végzetes, nehéz örökség átvételére 44 áprilisában Italiába visszatérő ifjúra² Cicero is felfigyel (Att. 14, 5, 3: *Velim scire, quid adventus Octavii, num qui concursus ad eum, num quae νεωτερισμοῦ suspicio*), de barátjának bevallja, hogy az egész nem tartja fontosnak (Att. 14, 6, 1: *de Octavio susque deque*). Nem kellett különösebb éleslátás annak megjövendöléséhez, hogy Antoniusszal előbb-utóbb szakításra kerül sor (Att. 14, 10, 3). Megtudjuk leveleiből azt is, hogy Octavius mindjárt áprilisban fölkereste és a legnagyobb tiszteletet tanúsította iránta (Att.

¹ A. Rosenberg: Einleitung und Quellenkunde zur röm. Gesch. 1921, 216.

² A következőkre vonatkozólag v. ö. M. Gelzer: RE „M. Tullius Cicero, als Politiker“ 1034—, K. Fitzler: RE „Iulius Augustus“ 284—; Ed. Meyer: Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius.³ 1922, 420—; 542—; G. Boissier: Cicéron et ses amis.¹⁵ 1910, 381—.

14, 11, 2: *totus mihi deditus*; 14, 12, 2: *nobiscum hic perhonorifice et peramice Octavius*).³ Egyelőre következetesen Octaviusnak szólítja, nem Caesarnak, sem Octavianusnak. (Ib.) Brutus is úgy vélekedett, hogy az örökbefogadás tényére mutató Caesar-név csak Caesar megölői ellen tüzei viselőjét (ad Brut. 1, 16, 5: *hic ipse puer, quem Caesaris nomen incitare videtur in Caesaris interfectores*), Antonius későbbi megállapítása szerint pedig a „gyermek“ mindent a Caesar-névnek köszönhet: *o puer*,⁴ *qui omnia nomini debes* (Phil. 13, 24).

Az érintkezés Cicero kezdeti rezervált magatartása ellenére sem szakadt meg közöttük. Az Antonius viselkedése miatt vidékre kényszerült Cicero megint élhetett írói munkásságának, de — mint Caesar egyeduralmának idején — most sem szívesen kapcsolódott volna ki teljesen a „zsarnoktól“ megszabadított *res publica* ügyeinek intézéséből. A τυρανν κρονία-ra most is diadalittas megkönnyebbü'éssel gondol: *adhuc me nihil delectat praeter Idus Martias* (Att. 14, 6, 1), ugyanakkor azonban kénytelen ő maga is bevallani, hogy Róma csak a tyrannostól szabadult meg, a tyrannistól nem. (Att. 14, 14, 2: *sublato enim tyranno tyrannida manere video*, cf. 14, 9, 2 és ad fam. 12, 1, 1.)

Caesar gyűlölt szerepét lassan Antonius veszi át, de ellenfelében. a fiatal Octavianusban sem tud bízni neve és kora miatt (Att. 16, 8, 1: *vide nomen, vide aetatem*). Így aztán nem teljesíti az állandóan szinte fiúi tisztelettel hozzáforduló ifjú kérését, hogy a helyzet megbeszélése végett titokban üljenek össze valahol (Capua környékén (ib.)). Elutasítja, pedig most már tudja, hogy fegyveres összecsapásra kerül sor (ib.: *video paucis diebus nos in armis fore*; 16, 9: *iam iamque video bellum*) és látja, hogy Octavianus a veteránusok toborzásával már nem rokonszenves, de jelentéktelen fiatalember, hanem a senatus beleegyezése nélkül, tehát forradalmi úton sereget szervező hatalmi tényező.

Nem tudja, mihez kezdjen (Att. 16, 8: *numquam in maiore auctoritate iui*). Octavianus újra, meg újra kéri, hogy menjen Rómába (Att. 16, 9), ott a senatusszal egyetértésben intézik majd az állam ügyeit, és éppen ezért szüksége van tanácsaira. Sürgeti, Cicero pedig húzódozik, mindenáron szilárd talajt akar érezni lába alatt (ib.: *ille urget, ego autem σκήπτρουαι*), de azért ő sem szeretne kimaradni az ἀποστέλλω-ból (ib.). Állandóan azt ismételve, hogy „Octavius“ még túl fiatal (ib.: *non confido aetati*), de végül is enged a hívásnak — *ut negotium susciperem, iterum rem publicam servarem* (Att. 16, 11. 6) — és novemberben elhatározza, hogy hamarabb tér vissza Rómába, mint tervezte. Elismeri Octavianus szándékainak helyességét (ib.: *egit sane strenue et agit*), — látja, hogy a municipiumok a „gyermek“ mellett sorakoznak fel (ib.: *puero municipia mire favent, ... mirifica ἀρδύτηαι et cohortatio*).

Az erőviszonyok latolgatása közben egyszer azt írja, hogy Octavianusnak nagyobb a bátorsága, mint a tekintélye. (Att. 16, 14 2: *sed in isto iuvene quamquam animi satis, auctoritatis parum est*). Mekkora utat kellett megtennie a „fiatalembernek“, míg — ha nem is éppen ezekre a szavakra való válaszként, mindenesetre ugyanezzel a terminológiával — elmondhatta magáról: *post id tempus* (Kr. e. 27) *praestiti*

³ L. Ed. Schwartz cikkét is: Die Verteilung der röm. Provinzen nach Caesars Tod. Hermes 33, 1898, 241.

⁴ A források — hol kormegjelölésként, hol lekicsinylésből — következetesen *puer*-t (μειράκιον) írnak. A Schol. Bern. ad Verg. Buc. 1, 42 egy állítólagos senatusi határozatot említ: *ne quis eum puerum diceret*. V. ö. A. Rostagni: Virgilio minore. 1933, 79, 4.

omnibus auctoritate... (R. g. 34.) Ha Cicero mégis mellé állott, annak tulajdonítható, hogy Octavianus a szellemi vezetésként ismételt neki ajánlotta fel⁵ (Plut. Cic. 44, 1, és comp. Dem. et Cic. 3, 1.), míg Antoniustól semmi jót nem várhatott sem a *res publica*, sem a maga szempontjából. A kettőt pedig mindig elválaszthatatlannak hitte. Octavianust nem tartotta tehetségtelennek (Att. 15, 12, 2: *satis ingenii, satis animi*), állásfoglalásával is egyelőre meg volt elégedve (ib.: *videbatur erga nostros ἤρωας ita fore, ut nos vellemus, animatus, ... bona indoles, εὖν διαμείνη*). De kora, neve, az „örökség“ és nevelése vigyázatra inti (ib.: *sed quid aetati credendum sit, quid nomini, quid hereditati, quid κατηχήσει, magni consilii est*). Így aztán csatlakozása soha sem volt teljes és fenntartás nélküli: Antonius és Octavianus összecsapása még meg sem kezdődött, nemhogy a végét lehetne látni, írja neki Atticus. (Att. 16, 15, 3: *in praesentia belle iste puer retundit Antonium, tamen exitum exspectare debemus*). Nem megy el megjegyzés nélkül „pártfogoltja“ caesari gesztusai mellett sem. Mikor Octavianus jobbját Caesar szobrára téve esküdött: *ita sibi parentis honores consequi liceat*, így fakad ki Atticus előtt: *μηδὲ σωθεῖν ὑπὸ γε τοιοῦτου!*

Antonius ellensúlyozására mindenesetre szívesen felhasználja. (Pl. Att. 15, 12, 2: *ab Antonio seiungendus est*.) Ezidőtájt írja — már a Philippikák stílusában —: *Antonium ego ructantem et nauseantem conieci in Caesaris Octaviani plagas* (fam. 12, 25, 4). A továbbiakban Octavianusról, mint *puer egregius*-ről beszél, v. ö. 10, 28, 3. Ezért adta „tanácsait“ (ad Brut. 1, 10, 3: *Caesarem meis consiliis adhuc gubernatum, praeclara ipsum indole admirabilique constantia*), 43. júliusában pedig bevallja, hogy Antonius „elvetemült örültsége“ (ad Brut. 1, 15, 6: *scelus atque demencia*) elől csak a tanácsait élvező Octavianus védi: *Caesarem hunc adolescentem, per quem adhuc sumus, si verum fateri volumus, fluxisse ex fonte consiliorum meorum* (ib.).

A harmadik Philippikában (5) kijelenti, hogy a *pestis*-nek nevezett Antoniustól csak az ifjú Caesar szabadította meg az államot, még pedig *privato consilio* — mint ahogy a de re publ. 2, 25, 46 szerint L. Brutus is, *cum privatus esset, totam rem publ. sustinuit primusque in hac civitate docuit in conservanda civium libertate esse privatum neminem* —, de rámutat arra is, hogy tanácsainak szerzője (19: *consiliorum auctor et hortator*) ő, Cicero.

De ehhez a különben annyira dícséretes vállalkozáshoz is szükséges a senatus jóváhagyása (3, 12: *publica auctoritas*; cf. 3, 7: *ea, quae sua sponte clarissimus adulescens atque omnium praestantissimus et gessit et gerit, haec auctoritate nostra comprobentur*).⁶ Ebben a beszédben Octavianus már, mint *C. Caesar adulescens, paene potius puer, incredibili ac divina quadam mente atque virtute* szerepel (3, 3). A *castitas* és a *modestia* hangsúlyozása (3, 15) nyilván Antonius ellentétes tulajdonságainak kiemelésére szolgál. Ugyanitt az *exemplum veteris sanctitatis* (mint 13, 19: *sanctissimus iuvenis*) is Antonius fiatalságával van szembeállítva.

A negyedik Philippikában is áradó szavakkal dicsőíti Octavianust a *res publica* megszabadításáért (2—4). Tetteinek halhatatlanságot jósol, neve pedig a század neve lesz. (3: *sunt enim facta eius immortalitatis, nomen aetatis*.) A 43. január 1-én elmondott ötödik Philippikában Octavianust, mint *divinus adulescens-t* állítja szembe Antonius *furor-jával*.

⁵ V. ö. Gelzer 1052.

⁶ Gelzer 1054.

(43: *quis tum nobis, quis populo Romano obtulit hunc divinum adulescentem?*) Octavianusnak D. Brutusékkal (50: *quidam clarissimi atque optimi cives*) való együttműködését a *res publica* érdekeire való tekintettel tartósnak ígéri és ünnepélyes formában kezeskedik az ifjú jövőbeli magatartásáért (51).⁷ Ugyanebben a beszédben javasolta Cicero Octavianus számára a *propraetori imperium* megadását (45—) és ezzel — hogy a szokásos szakkifejezést használjuk, amelyet azonban Cicero csak Antoniusra alkalmazott (pl. 13, 19) — *latrocinium*-ának törvényes elismerését.⁸

43. márciusában Antoniuusszal való ellenségeskedése olyan fokra hágott, hogy a háború kimenetelétől kettő közül csak az egyiket várhatta: az életet vagy a halált. Rendíthetetlenül hitte most is, hogy küzdelmét a *res publica*-ért tovább kell folytatnia. „A szavát és írását átható legmagasztosabb erő ép felelősségérzetének erkölcsi komolysága volt. Azt akarta megvalósítani, amit műveiben az igazi államférfitől megkövetelt.”⁹ Az ügyről, a *victrix res publica*-ról (ad Brut. 1, 10, 2) volt itt szó, nem Octavianus személyéről. Mutina után, mikor a látszat az volt, hogy Antoniustól már nem kell tartani, Octavianus is egyszerre csak szükségtelenné vált a senatuspártiak előtt. Ebből az időből való Cicerónak egy hirhedt szójátéka: *laudandum adulescentem, ornandum, tollendum* (fam. 11, 20, 1, cf. 11, 14, 1, Vell. Pat. 2, 62, 6), amelyre Octavianusnak csak az volt a megjegyzése, hogy nem fog rá alkalmat adni (Cic. fam. 11, 20, 1: *se non esse commissurum, ut tolli possit*).

Ismeretes, hogy Octavianus ebben a helyzetben is még mindig Ciceróval kereste a kibontakozás útját. Az ő atyai tekintélyére való hivatkozással (ad Brut. 1, 17, 5: *licet ergo patrem appellet Octavius Ciceronem*, cf. Plut. Cic. 45, 2) próbálta rábírní a közös consulság kieszközlésére, de ez a senatus ellenállásán meghiúsult. Nem kétséges, hogy Cicero minden erejével rajta volt, hogy politikai érvényesülésének ezt az utolsó lehetőségét megvalósítsa. Még kellemetlen támadásoknak is kitette magát miatta (Plut. comp. 4), de Octavianusnak — οὐπω γενηῶντος, ahogy Laelius mondta — a *leges annales*-szabta korlátok alól való fölmentése törvényes úton nem ment. Csak katonai nyomásra sikerült 43. augusztusában — *hic faciet, si vos non feceritis*, mondta a senatusnak kardjára mutatva Octavianus egyik centuriója (Suet. Aug. 26, 1) —, de természetesen nem Ciceróval, hanem a „gyermek“ nagybátyjával, Qu. Pediuusszal.

Az ezután gyorsan a tragikus befejezés felé siető események nem hagyhatják hidegen az idevonatkozó dokumentumok tanu'mányozóját. A modern feldolgozók közül például még a részvétlenül tárgyilagos M. Gelzer is kizökken megszokott regisztráló hangneméből:¹⁰ „Sors-tragédia tanúi vagyunk, amelyet költő sem alakíthatott volna megrázóbban. Már csak a hős szeme vak, a nézők tudják, hogy a következő pillanatban a mélységbe zuhan.” Még mindig azt hitte, hogy ő irányítja Octavianust, és közben megalakul a második triumviratus...

Tudjuk, hogy a megegyezés majdnem felborult Octavianusnak épp azon az igyekvésén, hogy Cicerót megmentse Antonius bosszújától. Végül a tárgyalások harmadik napján mégis engednie kellett. A moralizáló Plutarchos a kölcsönös „engedmények“ felsorolása után (Cic. 46, 5, cf.

⁷ Gelzer 1060.

⁸ Schwartz 209, Fitzler 286.

⁹ Gelzer 1069.

¹⁰ Gelzer 1084.

.Ant. 19, 3) megjegyzi: οὕτως ἐξέπεσον ὑπὸ θυμοῦ καὶ λύσσης τῶν ἀνθρωπίνων λογισμῶν, μᾶλλον δ' ἀπέδειξαν ὡς οὐδὲν ἀνθρώπου θηρίον ἐστὶν ἀγριώτερον ἐξουσίαν πάθει προσλαβόντος.¹¹

Érdekes nyomon követni a kettőjük viszonyára vonatkozó egyéb hagyományt is. Egészen biztos, hogy az ifjabb Cicerót 30-ban, közvetlenül Antonius végleges legyőzése után, Octavianus nem érdemei jutalmazásául, de nem is határozott szándék nélküli tette meg consulnak: Antonius halálának jelentése, *damnatio memoriae*-je és az egyéb, utólagos megtorló intézkedések Cicero consulsága alatt mentek végbe. Sokak szerint isteni rendelésből történt ez így (Cass. Dio 51, 19, 4: τοῦτό τέ τινες ὡς οὐκ ἀθεεὶ δὴ συμβᾶν ἐλάβουν.)¹² Octavianusnak ez a gesztusa jelentette a békekötést kényszerűségből feláldozott mestere emlékével.

Plutarchos hívja fel figyelmünket valamire, ami modern szemmel nézve jelentőség nélküli véletlen, de a szimbolumok iránt elevebb fogékonysággal rendelkező antikok — és így Octavianus — számára sem lehetett egészen közömbös: arra, hogy Augustus Cicero consulságának évében született (Cic. 44, 7). Zielinski ezzel kapcsolatban az ismert horatiusi sorra emlékeztet: *tu vina Torquato move consule pressa meo* (cpod. 13, 6, cf. c. 3, 21, 1) és bizonyos hangulati mozzanatra gondol, amellyel Augustus Ciceróról, mint az „ő” consuláról, születési évének eponymosáról beszélhetett.

Több változatban találkozunk az Augustus fiatalságát tárgyaló antik életrajzokban egy csodás álomlátással, amelyben Cicero előtt még Pompeius és Caesar idejében (Plut. Cic. 44, 3: ἐπὶ Πουπνίου ζῶντος καὶ Καίσαρος) megmutatkozott volna a gyermek Octavius jövő nagysága.¹³ (Suet. Aug. 94, Cass. Dio 45, 2, 2, Tertull. de anima 46.) Plutarchos ezzel magyarázza, hogy Cicero szívesen fogadta Octavianus baráti közeledését. A nélkül, hogy történeti hitelt, vagy bármi fontosságot akarnánk tulajdonítani ennek az antik biographiákban közhelyszerűen ismétlődő motívumnak, megjegyezhetjük, hogy Octavianusnak épp Ciceróval történt utólagos (akár nem is sokkal későbbi) összehozása a mi szempontunkból nem minden érdekesség nélkül való. Hasonló gyermekkori legendákat bő számmal találunk már a damaskosi Nikolaos Augustus-életrajzában is. Az, hogy ott Cicero neve — szinte feltűnő módon — alig szerepel, csak a hagyomány sokrétűségére mutat, amelynek Augustus-, Cicero-, Brutus- stb. párti elágazásait¹⁴ nem ritkán nehéz hibátlan összhangba hozni.

Nikolaos végigkísérte előadásában Augustus neveltetését kiskorától fogva (126. frg. Jac.: διέξειμι... τὴν ἐκ νηπίου τροπὴν τε καὶ παιδείαν, ἢ χρησάμενος τοσούδε ἐγένετο), de nála Cicerónak nem jutott

¹¹ A Cicero és Octavianus közötti levelezésről általában I. K. Büchner: RE „M. Tullius Cicero. Briefe“ 1202—, Meyer 545, 3, Boissier 383. Nem tudjuk, mikorról való pontosan az a levéltöredék, melyet lehetetlen megindulás nélkül olvasnunk: *posthac quod voles, scribito; vincam opinionem tuam...* (Frg. epist. ad Caes. iun. ed. Orelli 4, 970.) Valószínűleg élete utolsó hónapjaiban írt így az egykori *pater patriae* a „gyermeknek“.

¹² V. ö. Th. Zielinski: Cicero im Wandel der Jahrhunderte.³ 1912. 277; O. Plasberg: Cicero in seinen Werken. (Das Erbe der Alten 2, 11.) 1926, 172.

¹³ Altalában I. E. Norden: Die Geburt des Kindes.² 1931. 158—.

¹⁴ Élelméjű forráskritika: Schwartz 219.

szerep. Egy már idézett levélből (Att. 15, 12, 2) is csak azt láttuk, hogy Cicero kezdeti bizalmatlansága Octavianus iránt részben éppen az ifjú κατηχησις nek volt tulajdonítható, másrészt tudjuk, hogy Nikolaos főforrása a császár önéletrírása lehetett, így, ha forrásban ott találta volna, bizonyára nem melőzte volna Cicero nevét.

A VI. századi Iohannes Lydus pedig a császár ifjúkori irodalmi próbálkozásaiival (Sophokles Aiasának fordításával) kapcsolatban Cicero-t úgy említi, mint aki „nagy buzgalommal nevelte“ Octavianust (de mens. 4, 112 W.: παρ' ὃ μετὰ σπουδῆς ἐπαίδευετο). Kétségtelen, hogy Lydus sok becses részletet mentett meg számunkra régi antikváriusok munkáiból, de az Octavianus és Cicero között fennálló tanítványi, ill. mesteri viszonyról szóló megjegyzését már a késő ókor legendái közé kell sorolnunk, mely ilyen formában, betű szerint, nem állja meg a helyét. A kiszínezett legendának — mint az álomlátásról szólónak is — azért megvan a kitapintható magva: ez pedig az a mód, ahogyan a korfordulón élő Cicero a caesari eszmék ellen küzd és ugyanakkor ideológiailag azt készíti elő, ami ellen küzdött, irodalmi szempontból pedig az augustusi aranykor útjainak egyengetése, sőt törekvéseinek részben már tökéletes („klasszikus“) megvalósítása.

Ami az elsőt illeti, a sarkalatos probléma a cicerói *de re publica* és az egyéb munkáiban fellelhető államelméleti vonatkozású helyek megítélése. A kérdés rendkívül kiterjedt irodalmában¹⁵ nem találunk két teljesen egyező felfogást. Mindjárt a *de re publica* személyi célzatát illetőleg sincs egyetértés: a vita általában arról folyik, hogy szánta-e Cicero egyáltalán valakinek „Fürstenspiegel“-ként ezt a munkáját? Igenlő válasz esetén felvetik a továbbvezető kérdést: kinek? Leggyakrabban Pompeiusra szoktak gondolni, de a probléma természetéből és nem kis mértékben az „Állam“ töredékes állapotából következik, hogy abszolút bizonyosságot nem tudnak elérni.

Egy filológiai megfogható részlet interpretálása során arra az eredményre jutottunk,¹⁶ hogy az ideális princeps Cicero szemében (a sorok mögé rejtve, vagy nyíltan) elsősorban mindig a műveiben hangoztatott elvek vallója és adott esetben megvalósítója, tehát Cicero, de ha ezen túlmenőleg a *de re publica*-ban mindenáron személyi tendenciát akarunk találni, akkor az a személy, akinek okulására — panegyrikus, vagy parainetikus célzattal — munkáját írta, az 50-es évek második felében barátjának érzett Caesar.

Ha most azt kérdezzük, hogy Caesar örököse és a principatus berendezője megfogadta-e Cicero ezirányú tanításait, tisztában vagyunk azzal, hogy egy új államrendszert nem megszabott, vagy kiválasztott elméleti munkák alapján szoktak megvalósítani. Különbösen is más korok tanúsága szerint nem az „Állam“, inkább a *de officiis* tette a legnagyobb hatást a gyakorlati életre. Ha a princeps későbbi szavaiban egyes cicerói fordulatok csendülnek vissza, vagy intézkedésére olyan követelmények kelnek életre, amelyeket ciceróiaknak is mondhatunk, nem szükséges közvetlen példaulvételre gondolnunk. J. Gagé szellemes, de némileg frivol megjegyzése szerint¹⁷ „a principatus eszméje és teljes szótára a

¹⁵ A leghasználhatóbb bibliográfiát (H. Volkmann összeállításában) l. A. v. Premerstein nagyjelentőségű munkájában: Vom Werden und Wesen des Prinzipats. Abh. Bayer. Akad. Wiss. 1937, IX—XII; 3—.

¹⁶ Cicero-interpretációk. EPhK. 66, 1942, 188—.

¹⁷ De César à Auguste. Revue Hist. 177, 1936, 326. Hasonló módon „neveti ki“ Gagé Augustus beszámolójának kijelentéseit: 281, 325 stb.

levegőben lógott, Augustusnak csak utána kellett nyúlnia“. Kétségtelen, hogy az új államforma igazolása csak a hosszú fejlődési folyamat lezáródása után történhetett (pl. a császár „beszámolójában“ és emlékirataiban, vagy az Augustus-párti történetírók műveiben), de ez az igazolás sok mindenben az épp Cicero filozófiai és erkölcsani munkássága nyomán kialakult ideológiára támaszkodhatott.

Ennek pedig a mindenki számára érzékelhető eszköze és kifejezője a cicerói szó volt. Ilyen értelemben aztán igazat adhatunk a kritikátlan késői kompilátornak, aki Cicerót Octavianus tanítómesterének mondja. Gelzer is azt állapítja meg,¹⁸ hogy 43. december 7-én Cicero principatusa politikailag semmivé lett ugyan, „de szavainak hatalmára nincsen nagyobb bizonyíték, mint az, hogy a győztes princeps Róma népe előtt csak a legyőzött szavaival tudta magát igazolni“.

Az augustusi *res gestae* első mondatában szereplő *privato consilio* kifejezés eszmei hátterét már láttuk (de re publ. 2, 25, 46): innen lép elő a császár, „hogy vallomást tegyen Cicero ideáljai mellett“.¹⁹ Az *auctoritas*²⁰ is abban a fogalmazásban (ad Brut. 1, 4, 4: *cuius tantam auctoritatem senatus ac populi Romani non solum esse patitur, sed etiam esse cupit, quanta maxime in libera civitate unius esse potest*) válhatott Augustus uralmi rendszerének egyik sarokpillérévé (r. g. 34. *auctoritate omnibus praestiti*), ahogyan Brutus Cicero principatusát jellemezte. De cicerói pl. a *consensus universorum* gondolata is, amire Augustus több ízben hivatkozik. (R. g. 34, cf. ad Brut. 1, 3, 2.)²¹ Érdekesen világítja meg Gelzer a *de re publica* irodalmi hatását: „Irodalom, de a római államérzés lényegének örökéletű szavakkal való megjelenítése a kortársak és az utókor számára; épp ezért erkölcsi tartalma folytán rövidesen ismét politikai cselekvéssé kellett válnia“.²²

A külsőségeknél, szóegyezéseknél természetesen nem szabad megállanunk. Premerstein pl.²³ a *res publica moderator*-ának betegeket gyógyító orvossal való többszöri összehasonlítása alapján (pl. 1, 40, 62, ad Att. 8, 11, 1) bizonyítottan veszi az „Állam“ pompeiusi tendenciáját, mert az orvos-hasonlatot „ebben az időben politikai jelszó gyanánt használták Pompeius *sine collega* viselt consulságára“. (51; Plut. Pomp. 55, 4, App. b. c. 2, 23, 87, Tac. ann. 3, 28.) Ugyanakkor azonban a Marcellianában (8, 24) Caesar az állam sebeit gyógyító orvos: *quae quidem tibi nunc omnia belli vulnera sananda sunt, quibus praeter te mederi nemo potest*, Livius praefatiójában pedig pl. Augustus „orvosságairól“ (9: *remedia*) van szó. A közkeletű hasonlat tehát semmit sem bizonyít.

Vannak aztán olyan egyezések, melyek nyomonkövetése során szemléletesen kitűnik Cicero szerepe a császárság lényeges vonásait kifejezésre juttató terminológia kialakításában. Pl. az Államnak a tyrannusszal szembeszegzett ideális uralkodója (2, 29, 51: *bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis*) *tutor et procurator rei publicae*, ... *qui consilio et opera civitatem tueri potest*. A negyedik Philippikában (2) Octavianus a *tutor*: *C. Caesar rem publicam libertatemque vestram suo studio, consilio, patrimonio denique tutatus est et tutatur*. Horatius ugyanezzel a megszólítással fordul Augustushoz (c. 4, 14, 42—):

¹⁸ Gelzer 1090.

¹⁹ H. Wagenvoort: *Princeps*. *Philologus* 91, 1936, 341.

²⁰ L. R. Heinze: *Auctoritas*. *Hermes* 60, 1925, 348—.

²¹ Gelzer 1077.

²² 976.

²³ 5, 7; L. Th. Birt: *Röm. Charakterköpfe*.⁷ 1928, 337.

...o tutela praesens
Italiae dominaeque Romae.

Carmenta hasonlóképen jövődöli Ovidius Fasti-jában (1, 531, cf. 2, 133):

et penes Augustos patriae tutela manebit.

Augustusnak az egész világra kiterjedő vigyázását (*tutela terrarum*) említi Valerius Maximus (7, 6, 6), míg az ifj. Plinius Traianusnak az emberi nem oltalmazását köszöni (paneg. 102): *tutela generis humani*.²⁴ Martialis (5, 1, 7) Domitianust *rerum felix tutela*-ként ünnepli.

Csak időben esik távol egymástól a kezdő Cicerónak még 80-ban Sulláról tett kijelentése (Pro S. Rosc. 8, 22: *cum et pacis constituendae rationem et belli gerendi potestatem solus habeat, cum tot tantisque negotiis distentus sit, ut respirare libere non possit*) és Horatius levele Augustushoz (2, 1, 1—):

*cum tot sustineas et tanta negotia solus,
res Italas armis tuteris, moribus ornes,
legibus emendes, in publica commoda peccem,
si longo sermone morer tua tempora, Caesar,*²⁵

mégis a szinte tökéletes egyezésből sem következik más, mint annak ismételt megállapítása, hogy a principatusszal együttjáró fogalmaknak Cicero adott olyan külsőt, amelyben az intézmény megvalósulása után is megjelenhettek.

A Marcellus amnesztiájáért köszönetet mondó Cicero így foglalja össze Caesar tennivalóit a *res publica* remélt helyreállítása körül (8, 23): *constituenda iudicia, revocanda fides, comprimendae libidines, propaganda suboles, omnia, quae dilapsa iam diffluxerunt, severis legibus vincienda sunt*.²⁶ Ebben a mondatban benne van az augustusi program legnagyobb része, úgy, ahogy az aranykor *vates*-költői hirdették, és ahogy a császár valóra is akarta váltani. A mi szempontunkból most nem az a fontos, hogy pl. Horatius római ódáinak vezető gondolatait, vagy Augustus sok alkotását tulajdonképpen Caesar törekvéseinek folytatásaként ismerjük fel,²⁷ mint inkább az, hogy Cicero ugyanezeket Augustus előtt is elmondhatta volna a nélkül, hogy szavai kirítottak volna az „aranykor” megnyilvánulásainak egészéből. Az ethos, a belső egyezésnek a tudata az, ami Cicerónak helyet biztosít a csak halála után kivirágzó aranykor képviselői között.

Ezért pótolták már a régiek a Cicerót az augustusi kor nagyjaival összekötő személyes kapcsolatok hiányát legendaszerűen kiszínezett életrajzi fikciókkal. Így pl. Servius a 6. ekloga egyik sorához (11. *nec*

²⁴ A helyeket részben összeállította Premerstein 123.

²⁵ A horatiusi helyet R. Reitzenstein (Die Idee des Principats bei Cicero und Augustus. Nachr. Ges. Wiss. Gött. 1917, 487—) Cicero Pro Sestio-jával egy összefüggésben tárgyalja. (139: *sudandum est iis pro communibus commodis*.) A Cicero és az aranykori írók között húzódnó összekötő szálakat is iparkodik felfedni U. Knoche: Die geistige Vorbereitung der augusteischen Epoche durch Cicero. (Das neue Bild der Antike 2.) 1942, 214.

²⁶ Az összefüggés megértéséhez l. EPhk. 66, 1942, 198.

²⁷ L. Meyer 424; M. Pohlenz: Eine politische Tendenzschrift aus Caesars Zeit. Hermes 59, 1924, 182—.

Phoebo gratior ulla est ...) megjegyzi, hogy színházi előadása után (*cum eam postea Cytheris meretrix cantasset in teatro*, cf. Tac. dial. 13) Cicero, egészen magán kívül a csodálattól, kérdezősködött a szerző felől (*stupefactus, cuius esset, requireret*). Mikor összetalálkozott vele, *et ad suam et ad illius laudem* így szólította meg: *magnae spes altera Romae*. Ezt a félsort alkalmazta aztán Vergilius Ascanusra (Aen. 12, 168), *sicut commenatores loquuntur*.²⁸ — Megint nem az a lényeges, hogy az eklogák írásakor Cicero már nem volt az élők sorában, hanem az, hogy életüket is összetartozónak gondolták, mint ahogy műveikből ugyanannak a szellemnek az áradását érezték.

Tulajdonképpen ez az igyekezet fűti azokat a modern kutatókat is, akik Vergilius ifjúkorának kiforratlan és vitatott munkáit (Cat. 14 a, 3: *divini elementa poetae*) vizsgálva mindig csak rábukkannak a Cicero felé vezető szálakra. Pl. Rostagni²⁹ a Culex dedikációját (24—: *Octavi venerande, 37: sancte puer*) a gyermek Octavianus *pontificatus*-ával (Vell. Pat. 2, 59, 3: *pontificatus sacerdotio puerum honoravit*), ill. a lényéből fakadó *castitas*-szal és *sanctitas*-szal hozza összefüggésbe és Cicero harmadik Philippikájának már idézett kijelentéseire hivatkozik (15: *quis enim hoc adulescente castior, quis modestior? quod in iuventute habemus illustrius exemplum veteris sanctitatis?* Phil. 13, 19: *santissimus iuvenis*). Az összefüggést annál könnyebben el lehetett képzelni, mivel Vergilius egyes antik életrajzok szerint (pl. vita Bern. 47) Octavianusszal — Cicero „tanítványával“ — együtt tanult Epidius rhetornál. Megemlíthetjük még a mult századbéli A. Nisard kalandos ötletét, aki szerint a Culex szerzője Octavianust arra akarta volna rábírni, hogy kiengesztelésül emeljen síremléket Cicerónak!

Különben Cicerót és Vergiliust már a régiek egymás mellé állították, mint Róma nyelvének klasszikus kiformalóit. És ha Cicerónak minden időben több obtrectatora volt is akár élete, akár éppen latinsága miatt (Tac. dial. 12), évezredekén keresztül ők ketten képviselik azt a nyelvet, amelyet műremekké nemesítve kiragadtak az idők haladásából. Petrarca is a „Trionfo della fama“-ban így szólítja meg őket (III. 15):

Questi son gli occhi della lingua nostra,

és ezzel a hasonlattel szemléletesen érzékelteti a latin nyelvnek kettőjük segítségével megközelíthető valóságát.³⁰

De Cicerót a leglényegesebb dolgokban, vallásosságában és művészetének elvi kérdéseiben megnyilvánuló magatartása is az augusztusi korszak reprezentánsai mellé helyezi. Távolságérzete, feű emelkedési képessége ugyanennek a kornak apolloni eszményeiben találja meg igazolását.

Amikor a *res publica* ügye úgy alakult, csak modern gondolkodás számára túlzó formában ismerte fel az államideálját győzelemre segítő ifjú Octavianus istenségét a Philippikákban és egyebütt, mint hasonló helyzetben annak idején a Marcellianában Caesarral tette (3, 8: *similimum deo iudico*). Ha most megállapítjuk, hogy Vergilius költői pályája kezdetén jóformán ugyanazokkal a szavakkal, mindenesetre ugyanazzal

²⁸ Említi Knoche 200..

²⁹ Virg. minore 80, 3; Nisard-ról 110, 2.

³⁰ Nem jutottam hozzá E. Fraenkel: Vergil und Cicero c. dolgozatához. (Atti e Memorie della R. Accad. Virgil. di Mantova. N. S. 19—20, 1926—27, 217—.)

az attitude-del ünnepli (ecl. 1, 6: *deus nobis haec otia fecit, namque erit ille mihi semper deus*; 18: *iste deus quis sit?* 41: *praesentes cognoscere divos*) közvetlenül a proscriptiók és földelkobzások után, a polgárháborúk legkilátástalanabb időszakában, Octavianust,³¹ megint csak nem Vergilius költői inspirációjának forrását keressük (Ciceróban, hanem ismét az azonos aranykori magatartást fedezzük fel mindkettőjüknek az új kort megteremtő egyéniség megítélését illető állásfoglalásában. Az új kornak pedig már Cicero szerint Octavianus fog nevet adni (Phil. 4, 3), mint ahogy Horatius egyik legérettebb költeményében (c. 4, 15, 4) is ezt olvashatjuk: *tua, Caesar, aetas* ... A császár halála után is voltak, akik a születése napjától haláláig terjedő időt *saeculum Augustum*-ként akarták az évkönyvekbe beiktatni (Suet. Aug. 100, 3). Ennek az élménynek is Cicero adott először kifejezést ...

Seneca suasoriái között Qu. Haterius inkább szellemeskedve, mint találóan kérdezteti Cicerót (6, 1): *Cicero, quid in alieno saeculo tibi? lam nostra peracta sunt!* Ez még politikailag sem állja meg a helyét teljes mértékben, nemhogy szellemi téren. Vergiliust már láttuk. Az Aeneis Drances-figurájában is csak a *male ingeniosi*³² filológusok fedezhették fel Cicero karikatúráját. Livius nemcsak nyelvében követi a cicerói eszményeket, Horatiust pedig szinte Cicero tanítványának mondhatjuk³³ pl. a római ódáiban, de másutt is, ahol csak azokat az erkölcsi követelményeket tárja hallgatói elé, amelyeknek Róma nagyságát köszönheti és amelyekből jövőjét várhatja, hiszen Cicero mindezt már közkinccsé tette filozófiai munkáiban ... Egy modern kutató (O. Seel)³⁴ „Cicero hatása nélkül sem Vergiliust, sem Horatiust vagy Liviust, de még magát Augustust sem tudná elképzelni!“ U. Knoche³⁵ szerint pedig „az augustusi ideológia Cicero előkészítő munkája nélkül nem nyilvánulhatott volna ilyen tiszta formában.“ De még sokakat idézhetnénk, akik más-más nyomon indulva, ugyanarra az eredményre jutottak és kétségtelennek tartják, hogy Cicero lényeges dolgokban volt Octavianus tanítómestere.³⁶

Ami az augustusi korban kikristályosodott formában jelentkező római hivatástudatot illeti, történetfilozófiai gyökereit megint csak Cicerónál kereshetjük. Az Aeneis 6. énekének itt főként számbajövő soraihoz (847—853) a magyarázók jóformán minden gondolat háttérét Cicero munkáiban találják meg.³⁷ Ugyanezt figyelhetjük meg Horatiusnál is: Cicero rómaivá, közérthetővé teszi, Horatius pedig klasszikus formába, örökéletű versbe önti a görög filozófusok gondolatait. (Pl. de off. 1, 7, 23 = Hor. c. 1, 24, 6.) Költői formában mindez természetesen sokkal hatásosabb, de azért az előkészítőről³⁸ sem szabad megfeledkezünk. Cicero ebből a szempontból megelőzte korát. Augustus környe-

³¹ L. Fr. Altheim: Röm. Rel.-geschichte 3, 1933, 41.

³² Heyne ad Verg. Aen. 11, 336. A „párhuzamokat“ l. Zielinski 299—.

³³ Zielinski 88; 306.

³⁴ Römische Denker und röm. Staat. (Neue Wege zur Antike 1, 13.) 1937, 11.

³⁵ 217.

³⁶ A sok közül néhány: Heinze: Ciceros Staat als politische Tendenzschrift. Hermes 59, 1924, 94; Plasberg 172; W. Schur: Sallust als Historiker. 1934, 39—.

³⁷ L. Norden kommentárját (335—); v. ö. Knoche 202—.

³⁸ Knoche 217.

zetének írói már a megvalósulás stádiumában találják, vagy a megvalósulás ~~stádiumában~~ tiszta formáihoz segítik azt, amit Cicero elméletileg kidolgozott, népe multjából a jövő számára követelményként kiemelt.

*

Ezek után a római irodalom kutatóinak zavarát is megértjük, akik a korszakokra való felosztással éppen Cicero közbeeső szerepe miatt nem tudnak boldogulni. Jellemző, hogy a franciák rendszerint külön cicerói korszakot hasítanak ki. A „klasszikus“ megjelölés szétfolyó: Catullus pl. nem „klasszikus“, de nem is „a görög formák szolgái utánzója“. (Némethy.) Érdekes, hogy pl. Laurand a „cicerói korszakot“ 29-ig terjeszti ki. Norden a Sullia uralmától Augustus haláláig terjedő időt foglalja egységbe „a római irodalomnak a göröggel végbement összeolvadása“ címen. Kappelmacher viszont a „Harmonia és tökéletesség“ című fejezetébe csak az augustuskori írókat fogadja be.

Meggyőződésünk, hogy az archaikus kor irodalomteremtő kezdeményezései után a suetoniusi értelemben vett *saeculum Augustum* bevezetése az irodalomtörténeti korszakok elhatárolása szempontjából is világosabb képet ad: eléésik ugyan, de az egyöntetűség kedvéért ide számítható Cicerónak több beszéde, míg más, amit az évszázadok ítélőszéke méltónak tartott a fennmaradásra a 63-tól Kr. u. 14-ig terjedő évek irodalmi terméséből, méltó arra is, hogy Augustus neve alatt szerepeljen.

Borzás István.

*

Cicero-interpretationen. II.

Als Fortsetzung der im EphK 66, 1942, S. 188 ff. erschienenen Interpretationen wird das Verhältnis Ciceros zu Octavius, „dem Kind“ behandelt nicht nur bis zum tragischen Ende des hervorragendsten Opfers der proskribierenden Triumviri, sondern darüber hinaus auch das weitere Schicksal des ciceronianischen Gedankengutes, als geistige Vorbereitung des augusteischen goldenen Zeitalters. Dabei stellt es sich klar heraus, wie geflissentlich Augustus die Ideen, für welche Cicero den Tod auf sich genommen hatte, im Dienste seiner res publica restituta verwirklichte oder den Forderungen der Zeit anpasste. Auch die Späteren fanden es für selbstverständlich, wenn sie Cicero anachronistisch in direkt persönliche Beziehungen mit Augustus, „seinem Schüler“, aber auch mit Vergilius usw. brachten. Das ist das offene Bekenntnis dessen, wie engverbunden Ciceros staats-theoretische und künstlerische Tätigkeit mit der augusteischen Realität, sein Kunstwillen mit dem der Augusteer ist. Auch in literarischer Hinsicht darf man keinen schroffen Einschnitt zwischen der augusteischen und der unmittelbar vorangehenden caesarischen Epoche machen: Cicero, Caesar, Sallustius sind ja genau so „Klassiker“ der lateinischen Prosa, wie Vergilius und Horatius „Klassiker“ der Dichtkunst sind.

Stefan Borzák.

A Werther útja Magyarországon.

Az ifjú Werther szenvedései nem hagyták hidegen a kortársakat; számosan könnyeztek vele, sokan ismerték a nevét és rokonszenvük gyengéd kifejezéseül arcképét akasztották a falra. A fogékony olvasókat lázba hozta a fiatal költő regénye és az európai nagyvárosokban társadalmi jelenség lett a Werther okozta szellemi hullámverés.